

Uitstoten en invoegen, ondermijnen en samenwerken

Tijgerlelie

Marion Pauw, 2023

Ambo | Anthos

Cooperation in changing groups

Kasper Otten

Proefschrift Universiteit Utrecht,

verdedigd op 8 september 2023

Door Arnout ter Haar

Schrijver Marion Pauw was deelnemer aan de televisieserie *Expeditie Robinson 2022*; ze lag niet goed in de groep, kwam in de positie van de zondebok terecht en werd weggestemd door haar groepsleden. Vlak voor ze weg moest, stal ze uit wraak een ananas uit de schaarse voorraad eten voor de hele groep. Die postte ze later op haar sociale media, als een symbolische dikke vinger naar de groep die haar uitgestoten had. Over *Expeditie Robinson* en de regressie die in de groep ontstaat door de primitieve omstandigheden werd eerder in dit tijdschrift geschreven (Ter Haar, 2007, p. 114). Zondebokvorming is een groepsdynamisch fenomeen en heeft als functie de eigen agressieve gevoelens te kanaliseren door deze op een ander te richten, waardoor de eigen integri-

teit en de integriteit van de groep gewaarborgd wordt (Verhagen & Ter Haar, 2022). De zondebok is dus eigenlijk een bliksem-aflader, die voorkomt dat aandacht wordt besteed aan de eigenlijke bron van de agressie.

In haar boek *Tijgerlelie* lijkt Pauw zich te revancheren op wat haar als deelnemer van *Expeditie Robinson* overkomen is, en misschien ook wel op haar ervaring bij het tv-programma *Wie is de mol*, waarin ze er in de eerste ronde uitlag. De verteller, Liliane, woont met vijf studenten in een huis. Haar oom en tante runnen een hotel in de Pyreneeën, dat in de winter vanwege sneeuwval onbereikbaar is, en dus gesloten. Het hotel moet echter wel bewaakt

worden, er moet gelucht worden en schoon-
gemaakt, de radiatoren moeten gecontro-
leerd worden zodat de boel niet bevriest,
en ongedierte (muizen) moet met vallen
uitgeroeid worden. Liliane en haar vijf huis-
genoten nemen de opdracht aan en vertrek-
ken per trein naar hun bestemming. Op het
laatst blijkt dat een van haar vijf huisgenoten
nóg iemand uitgenodigd heeft, de mooie
Monica, die een moeilijke tijd achter de rug
zou hebben en wel een verzetje kan gebrui-
ken. Onderweg gaat het al mis: door toe-
doen van Monica die te laat is, mist iedereen
behalve Liliane de trein, en vertrekt zij
alleen met de bagage van haar vijf huisge-
noten naar het zuiden. Het is de opmaat van
animositeit en stekeligheden tussen Liliane
en Monica, terwijl de vijf huisgenoten van
Liliane steeds meer in de ban van Monica
raken. Liliane komt geleidelijk aan in de
positie van de zondebok terecht: ze wordt de
zeurpiet van de groep die het takenrooster
wil handhaven en zich als enige verantwoor-
delijk voelt (het hotel is immers van haar
familie) terwijl de rest van de groep taken
verzaakt, klaagt over het isolement en het
slechte weer, en steeds vaker en vroeger
dronken is. Het spel *Truth or Dare* neemt
onder invloed van drank én onder invloed
van Monica steeds grimmiger vormen aan
en loopt uiteindelijk geheel uit de hand.

Zondebokvorming is in de literatuur een
dankbaar onderwerp. Een snelle zoektocht
op het internet leverde al diverse Neder-
landse boeken op met zondebok in de titel.
Over onze grenzen maakten John Steinbeck,
Albert Camus, George Orwell, William
Golding, Daphne du Maurier and Harper Lee
– om er slechts een paar te noemen – ook
dankbaar gebruik van dit thema.

Is het boek *Tijgerlelie* van Marion Pauw nu
een goede illustratie van zondebokvorming
in een groep? Op zich wordt wel aannemelijk
gemaakt dat Liliane door haar plichtsge-
trouwheid buiten de groep komt te staan en
dat ze als een spelbreker wordt gezien. Dit
proces wordt versterkt doordat Monica als
buitenstaander het leiderschap van de groep
naar zich toe trekt en de vijf huisgenoten van
Liliane om haar vinger windt. Dat laatste
vind ik minder geloofwaardig: Liliane ziet als
enige in Monica een manipulatieve en uitge-
kookte vrouw, die liegt en zich als slachtof-
fer presenteert wanneer het haar uitkomt,
terwijl de rest haar bewondert (de vrouwen)
of begeert (de mannen) en nogal kritiekloos
in haar ondermijnende activiteiten meegaat.
Omdat het boek begint met de dood van
Monica (daarmee verklap ik niets, het staat
in de openingszin) gaat de helft van het boek
over de vraag wie haar dood veroorzaakt
heeft, iets wat Liliane probeert te achter-
halen door haar huisgenoten die ze twintig
jaar niet meer gezien heeft op te zoeken en
uit te horen. Het *who dunnit*-aspect wordt
daarmee naar mijn idee belangrijker dan de
groepsdynamiek en het uitstotingsproces.
Het boek is vlot geschreven, en het wordt je
als lezer niet al te moeilijk gemaakt. Hoofd-
stukken die in het heden spelen (zo'n twintig
jaar na de rampzalige twee maanden in het
ingesneeuwde hotel) worden afgewisseld
met hoofdstukken die beschrijven wat er
toen gebeurde. De hoofdstukken krijgen de
titel *Toen* of *Nu* mee, nogal overbodig naar
mijn smaak, omdat het vrijwel direct uit de
context af te leiden valt. De setting doet wel
heel sterk denken aan de film *The Shining*
waarin een man (gespeeld door Jack
Nicholson) in een geïsoleerd ingesneeuwd
hotel volledig doordraait en moordzuchtig

wordt. Dat vindt Pauw kennelijk zelf ook, gezien het feit dat er in het boek aan de film gerefereerd wordt. De opening van het verhaal lijkt mij enigszins gestolen uit (of is het misschien bedoeld als een eerbetoon aan) *The Secret History* van Donna Tart. Ter vergelijking:

'Monica's lichaam werd beneden bij het riviertje gevonden, slechts gekleed in een lichtblauwe jurk, zonder schoenen aan. [...] Haar donkerrode teennagels staken af tegen de besneeuwde achtergrond.'

'The snow in the mountains was melting and Bunny had been dead for several weeks before we came to understand the gravity of our situation. He had been dead for ten days before they found him, you know.'

Ik vermoed wel dat Marion Pauw veel plezier heeft beleefd aan het schrijven van dit boek en wellicht met de onsympathieke karaktertrekken van haar personages met een opgezuimder gevoel aan haar eigen positie als zondebok kan terugdenken. Aangename lectuur voor een lome vakantiedag, maar wat mij betreft geen *must read* om meer te weten te komen over zondebokvorming en uitstoting.

Nieuwkomers in groepen

Een tegengesteld proces aan zondebokvorming en uitstoting in groepen onderzocht socioloog Kasper Otten, die op 8 september 2023 zijn proefschrift over onderzoek naar samenwerking in veranderende groepen verdedigde (Oostveen, 2023). Naar samenwerking in groepen is veel onderzoek verricht, maar bijna altijd ging het dan om groepen die qua samenstelling ongewijzigd bleven. Het onderzoek van Otten is een onderdeel van een veel breder onderzoeks-

programma naar duurzame samenwerking als sleutelfunctie van veerkrachtige samenlevingen (Scoop), waarin tientallen sociologen, psychologen, filosofen en historici onderzoek doen op domeinen als werk, zorg en integratie. De keuze tussen eigenbelang en het belang van een groep of van een samenleving wordt in de sociologie een sociaal dilemma genoemd. Door belasting te betalen bijvoorbeeld, dragen we bij aan de hele samenleving, ook al betaalt de een meer dan de ander. Kouder en korter douchen om iets aan het klimaat te doen, of je belangeloos inzetten voor anderen (vrijwilligerswerk) zijn eveneens te zien als vormen van zogenoemde coöperatie voor publieke goederen. Otten haalde zijn data uit drie verschillende onderzoeksmethoden: veldexperimenten op treinstations, een analyse van observaties uit het computerspel *Ikariam* en laboratoriumexperimenten.

Met behulp van een *public good game* – een gedragsspel waarbij deelnemers moeten kiezen tussen eigenbelang en het algemeen belang of het groepsbelang – voerde Otten de laboratoriumexperimenten uit. Aan deelnemers van een groep wordt bijvoorbeeld €20 gegeven, met de mededeling dat ze de keuze hebben tussen het geld behouden of het in de pot van de groep te stoppen. Wat in de pot zit, wordt verdubbeld, en wordt daarna gelijk verdeeld onder alle deelnemers, dus ook aan hen die hun inleg niet aan de pot gegeven hebben. Bij vier groepsleden die allen €20 euro krijgen, van wie er eentje het geld zelf houdt, bestaat de pot uit $3 \times €20 = €60$. Dit bedrag wordt verdubbeld, en alle vier krijgen een kwart van dit verdubbelde bedrag, in dit voorbeeld is dat dus €30. Degene die het geld niet in de pot gedaan heeft, houdt zo €50 over, terwijl de

andere deelnemers ieder €30 krijgen. Otten liet deelnemers tien rondjes spelen van dit spel, waarbij deelnemers ook strafpunten konden uitdelen aan degenen die voor hun eigenbelang kozen. Na een paar rondjes ontstaat er dan een sociale norm in die groep. Vervolgens wordt de samenstelling van de groep veranderd en komt er een nieuwkomer bij, die zich, zo blijkt, vanaf de tweede ronde al gaat conformeren aan de bestaande groepsnorm.

Nieuwkomers zijn beter in staat bij te dragen wanneer ze worden opgenomen in de groep

De mij tot voor kort onbekende game Ikariam, een internationaal gespeeld en populair computerspel waarbij deelnemers dorpen bouwen op verschillende eilanden in het oude Griekenland, heeft eveneens een stevig fundament in de coöperatie van publieke goederen. Om te bouwen heb je hout nodig, te halen bij de zagerij, maar hoeveel hout je kunt halen hangt af van hoeveel iedereen op dat eiland bijdraagt. Zo'n anderhalf miljoen beslissingen van spelers van dit spel werden geanalyseerd. Hieruit kwam naar voren dat nieuwkomers zich weliswaar ook gaan aanpassen aan de heersende norm, maar daar wel veel langer over doen dan bij de *public good games* uit de laboratorium-situatie. Omdat spelers op het ene eiland tot de oude garde kunnen behoren maar op een ander eiland nieuwkomer kunnen zijn, kon er ook gekeken worden of dezelfde personen zich anders gedroegen in verschillende situaties.

Dat bleek zo te zijn: een van de groepsnorm afwijkende (lagere) bijdrage leveren aan de maatschappij werd niet door persoonskenmerken bepaald (bijvoorbeeld egoïsme) maar door de positie als nieuwkomer in een bestaande groep. Een andere, en minstens even interessante uitkomst: 'Nieuwkomers moesten niet alleen de nieuwe norm leren, ze hadden aanvankelijk ook veel minder middelen om bij te dragen. Zodra ze die middelen kregen, kwamen de bijdragen bijna vanzelf' (aldus Otten, geciteerd door Oostveen in de Volkskrant, 2023).

In het derde onderzoek liet Otten acteurs, vijf jongemannen met een Nederlandse achtergrond en vijf jongemannen met een Turkse of Marokkaanse achtergrond, reizigers aanspreken met de vraag of ze zonder OV bewijs mochten meeliften door de toegangspoortjes: 'Ik wil een trein halen, mag ik achter u aanlopen wanneer u incheckt?' De acteurs met een migratie-achtergrond mochten in 196 van de 401 gevallen doorlopen; de acteurs met een Nederlandse achtergrond in 267 van de 400 gevallen. De 'nieuwkomers' werden dus anders bejegend en minder bevoordeeld dan de acteurs uit de 'zittende groep'.

Een van de conclusies die Otten uit de drie onderzoeksmethoden trekt is dat nieuwkomers beter in staat zijn bij te dragen aan het algemeen belang wanneer ze worden opgenomen in de groep. Op den duur zal iedereen in de groep (of samenleving) profiteren van de nieuwkomers. Nieuwkomers die nog niet bijdragen of nog niet kunnen bijdragen, moeten om deze reden dus niet uitgesloten of verstoten worden. Met geduld zouden zij zich in hun bijdragen uiteindelijk conformeren aan de groepsnorm van de zittende groep.

Hoewel dit onderzoek in het politieke debat over vluchtelingen en migratie relevante informatie oplevert, benadrukt Otten dat het niet alleen daar over gaat. Iedereen die aan een nieuwe baan begint is een nieuwkomer in een bestaande groep en zal de daar heersende normen over samenwerken eerst moeten leren. Dat geldt eveneens voor mensen die bijvoorbeeld van de stad naar een dorp verhuizen en daar de nieuwkomer zijn,

of voor het nieuwe groepslid in een psychotherapiegroep.

Dat de nieuwkomer (Monica) in het boek van Marion Pauw zich niet aan de groepsnorm conformeert en de groepsnormen zelfs herdefinieert, zegt ongetwijfeld veel meer over de cluster B persoonlijkheid van dit fictieve personage dan over haar positie als nieuwkomer.

Arnout ter Haar is klinisch-psycholoog en psychotherapeut en biedt personal coaching in eigen praktijk. Hij was jarenlang hoofdredacteur van Groepen.

Refereren aan:

.....

Haar, A. ter (2023). Uitstoten en invoegen, ondermijnen en samenwerken. *Groepen. Tijdschrift voor groepsdynamica & groepspsychotherapie*, 18(4), p. 65-69.

Literatuur

.....

Haar, A. ter (2007). Ik stond erbij en ik keek er naar. Over regressie in groepen en het zwijgen van de groepstherapeut. *Groepen. Tijdschrift voor groepsdynamica & groepspsychotherapie*, 2(3), p. 110-117.

Oostveen, M. (2023). Welkom in de groep? *De Volkskrant*, zaterdag 2 september 2023.

Verhagen, P. & Haar, A. ter (red.) (2022). Zondebokvorming. In *Leerboek Groepspsychotherapie*. Amsterdam: Boom|de Tijdstroom.

.....